

БУДІВНИЧИЙ МОСТІВ. ПАМ'ЯТІ НІКОЛАУСА АРНДТА (1928–2016)

Аналізується життєвий шлях, організаторська, науково-дослідницька, творча та громадська діяльність одного із співзасновників та багаторічного голови Історичного товариства «Волинь» у Німеччині Ніколауса Арндта.

Ключові слова: Ніколаус Арндт, Історичне товариство «Волинь», історія, волинські німці, Україна, Волинь, Німеччина, Баварія.

Анализируется жизненный путь, организаторская, научно-исследовательская, творческая и общественная деятельность одного из соучредителей и многолетнего председателя Исторического общества «Вольн» в Германии Николауса Арндта.

Ключевые слова: Николаус Арндт, Историческое общество «Вольн», история, волинские немцы, Украина, Вольн, Германия, Бавария.

Analysiert werden der Lebensweg, das Organisationstalent, die wissenschaftliche Forschungstätigkeit sowie die Kreativität und das gesellschaftliche Engagement Nikolaus Arndts, eines Mitbegründers und langjährigen Vorsitzenden des Historischen Vereins Wollhynien e. V. in Deutschland.

Schlüsselwörter: Nikolaus Arndt, Historischer Verein Wollhynien e. V., Geschichte, Wollhyniendeutsche, Ukraine, Wollhynien, Deutschland, Bayern.

Analysis of the life path, organizational, research, creative and public work of one of the founder and a long standing Chairman of the Historical society „Volyn“ in Germany, Nikolaus Arndt.

Nikolaus Arndt came from a family of German colonists, who settled in the Zhytomyr region in the middle of XIX century. Subsequently, Arndt from Zhytomyr became well known and influential family in the social and political life of Eastern Volyn. The personal contribution and the role of Nikolaus Arndt in the process of creating and activities of the Historical society “Volyn” is shown. There are given examples of major projects implemented thanks to his initiative and participation.

With special attention is marked social and political work of Nikolaus Arndt, directed to the development of bilateral mutually beneficial contacts between Ukraine and Germany. Indicated the need for the study and promotion of the creative heritage of Nikolaus Arndt and perpetuating his memory.

Keywords: Nikolaus Arndt, Historical society “Volyn”, history, Germans from Volyn, Ukraine, Volyn, Germany, Bavaria.

2 травня 2017 р. виповнився рік, як у містечку Візентгайд, що знаходиться на півночі Баварії, перестало битися серце уродженця Волині, багаторічного і щирого друга нашого краю та справжнього його патріота Миколи Олександровича Арндта (Ніколауса Арндта).

Микола Олександрович був вихідцем із сім'ї німецьких колоністів Арндтів, які поселились на Житомирщині ще в середині XIX ст. Через кілька десятиліть завдяки невтомній праці та підприємливості деякі члени цієї родини вже мали власні земельні володіння та нерухомість у селах Черемошному, Березівці, Садках, що поблизу Житомира, і в самому губернському центрі. Окремі з житомирських Арндтів на рубежі XIX–XX ст. стали досить відомими та впливовими людьми не лише в господарській сфері, але й в громадсько-політичному житті краю. Так, Самуїл-Юліан Іванович Арндт був купцем 2-ї гільдії. Один із його синів, Іван Юліанович Арндт став членом міської управи, активно сприяв створенню у Житомирі земського самоуправління, обирався до складу його керівних органів та брав активну участь у їх

діяльності. Він був також дійсним членом Товариства дослідників Волині і відомим меценатом. Саме він у 1907–1911 рр. став ініціатором та особисто профінансував будівництво земського двокласного училища у селі Березівці поблизу Житомира. Будівля його, що збереглася до наших днів, мала своєрідну архітектурну форму. У ній і сьогодні розміщується школа. Брат Івана Юліус Арндт був власником і завідуючим парового млина у тій же Березівці. У 1905 р. він брав участь у Всесвітній виставці у Брюсселі, де був удостоєний золотої медалі та гран-прі за якість борошна зі свого млина. Ще один із Арндтів – К. Ю. Арндт кілька років працював на посаді губернського секретаря.

Трагічні події Першої світової війни, двох революцій 1917 р. та громадянської війни у Російській імперії розкидали родину Арндтів по різних державах світу. Дід Ніколауса Іван Арндт вирішив переїхати із сім'єю до м. Рівного, яке, як і вся Західна Волинь, у міжвоєнний період перебувало у складі Польщі. Він, до речі, був одружений з україankoю Юлією Шимченко і, згідно росій-

ськими законами, їхні діти були охрещені у православному обряді. Життя у Рівному довелося починати заново. Дід Іван разом зі своїм сином Олександром спочатку налагодили сільськогосподарське виробництво у селі Користі неподалік Корця, а згодом, коли їхнє фінансове становище зміцніло, ще й лісорозробки у селі Ситниця, що поблизу Колок. 19 грудня 1928 р. у Рівному і народився Микола Олександрович. Оскільки його батько був православним, то свого сина він також охрестив у православному храмі. Але вже у 12-річному віці він разом з рідними змушений був назавжди покинути Волинь. Взимку 1939–1940 рр., згідно з радянсько-німецькими домовленостями, всі німці Західної Волині були переселені на територію так званого регіону Вартегау у Західній Польщі. У 1944 р., коли радянсько-німецький фронт став наближатися до цих країв, родині Арндів з великими труднощами вдалося перебраться до мальовничого регіону Франконії, що розкинувся у Північній Баварії, та оселитися у невеличкому містечку Візентгайд. Тут 16-літнього Ніколауса було мобілізовано до німецької армії, і він змушений був брати участь у бойових діях в оточеному радянськими військами Берліні. Як згадував він пізніше, 2 травня 1945 р. від пострілу радянського танка загинули всі солдати його бойового розрахунку. Він дивом залишився живим, але розцінив це не як щасливий випадок, а як знак Бога. Потім був нетривалий радянський полон, де його, через добре знання російської мови, запідозрили у шпигунстві та мало не розстріляли без суду і слідства. Але й на цей раз, як вважав Микола Олександрович, Бог знову врятував йому життя.

У важкі повоєнні роки Ніколаус вивчився на муляра і багато працював, щоб допомогти вижити своїй сім'ї. Разом з тим дуже хотів поглибити свої знання у будівельній сфері. Коли ситуація в родині дещо стабілізувалася, він продовжив навчання у політехніці міста Вюрцбурга, де вивчав інженерні науки та архітектуру. Це дало можливість йому після закінчення університету зайнятися професійною діяльністю у сфері проектування та будівництва.

У сім'ї Арндтів часто згадували волинський період їхнього життя. Ці згадки зародили у Ніколауса інтерес до історії своєї родини, і він став цікавитись нею постійно. Дуже швидко захоплення історією своїх предків викликало й інтерес до історії німецьких поселень на Волині та історії цього регіону в цілому. Поступово він став вивчати ці питання серйозно і систематично. Розуміючи, що для професійного заняття такою роботою йому не вистачає історичної освіти, Ніколаус вступив на заочне відділення історичного факультету Вюрцбурзького університету. Це зробило його історичні пошуки більш кваліфікованими, додало їм до-

слідницького характеру і допомогло глибше та об'єктивніше розуміти суть тих історичних подій, що в різні часи відбувалися на землях його рідного волинського краю. Кількість цікавого матеріалу, зібраного Ніколаусом Арндтом у науковій та популярній літературі, пресі та архівах, постійно зростала. Він намагався поділитися виявленими знаннями та результатами своїх пошуків з іншими земляками-волинянами, що проживали у Баварії. Поступово склалося невелике коло однодумців-ентузіастів, в середовищі якого згодом народилась ідея створення громадської організації, яка б цілеспрямовано займалась не лише збиранням найрізноманітнішої інформації з історії Волині та історії німців у цьому регіоні, але й всіляко її популяризувала і могла надавати зацікавленим особам необхідну допомогу для проведення власних історико-генеалогічних пошуків.

Незабаром цю ідею вдалося втілити у життя. 9 серпня 1975 р. у Нюрнберзі офіційно було створено «Historische Verein Wolhynien e.V.» («Історичне товариство «Волинь»). Ніколаус Арндт був його беззмінним секретарем аж до 1990 р., а потім 17 років поспіль – головою товариства. Він же надав для його офісу перший поверх свого власного будинку у Візентгайді. Тут були розташовані також бібліотека і архів товариства, де з часом накопичились унікальні історичні матеріали, в більшості своїй зібрані самим Ніколаусом Арндтом в Німеччині, Україні, Польщі та інших країнах. У 1990, 1995 та 2001 рр. опублікував статті, присвячені 15-, 20- та 25-літтю Історичного товариства «Волинь» [1].

Дуже швидко про діяльність товариства дізнались тисячі колишніх волинських німців, яких доля розкидала по багатьох країнах світу. Із багатьма з них Ніколаус Арндт налагодив контакти, надавав допомогу і консультації, залучав до пошукової роботи.

З метою популяризації історії волинських німців та діяльності товариства було розпочато його видавничу діяльність. У 1989 р. з ініціативи та за участі Ніколауса Арндта світ побачив перший номер щорічника «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити») [2]. Він же був його багаторічним та беззмінним редактором і автором багатьох публікацій. Крім цього, Ніколаус Арндт сам написав і видав кілька книг, серед яких особливо слід відзначити сімейну хроніку «Die Shitomirer Arndts» (Житомирські Арндти) (1970 р.) [3], багато ілюстровану книгу «Die Deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині») (1994 р.) [4] та дослідження історії родин Арндт та Штебнер (1996 р.) [5].

У 1993 р. Микола Олександрович активно підтримав ідею та особисто сприяв створенню унікального історико-етнографічного музею волинських німців у селі Лінстов (федеральна зем-

ля Мекленбург – Передня Померанія). На початку 2000-х років він разом зі своїм колегою-волинянином Хельмутом Хольцем став одним з ініціаторів та творців пересувної виставки «Німці у Північній Україні – Волинь і Київ», а також упорядником каталогу до неї [6]. Ця виставка експонувалась у Києві, Луцьку, Рівному, Житомирі, а також у кількох німецьких містах і з цікавістю була прийнята громадськістю обох країн.

Як людина багатогранна, Ніколаус Арндт займався не лише роботою у новоствореному товаристві. Пам'ятаючи гіркий досвід трагічних подій Другої світової війни і маючи загострене відчуття власної відповідальності за майбутнє, він прагнув зробити і свій особистий внесок в мирне облаштування повоєнної Європи, у встановлення добросусідських та довірливих відносин між її народами. Йому імпонувала «нова східна політика» канцлера ФРН та лідера Соціал-демократичної партії Німеччини Віллі Брандта, яка здійснювалась у другій половині 60-х та першій половині 70-х років минулого століття і мала на меті зближення Німеччини з країнами Центральної та Східної Європи. У ній він вбачав можливість подолати повоєнне неприязне і вороже ставлення до німців з боку слов'янських народів. Це спонукало Ніколауса Арндта активно включитися у громадсько-політичне життя. Він став членом СДПН, обирався до складу Ради міста Візентхайд, впродовж 8 років був заступником місцевого ландрату.

Розвал СРСР у 1991 р. відкрив для Ніколауса Арндта нові можливості як в плані діяльності Історичного товариства «Волинь», так і в плані його громадсько-політичної діяльності. Він чудово розумів, що досягнути повного взаєморозуміння між Німеччиною та Україною лише на рівні офіційної політики неможливо. Для цього були необхідні прямі людські контакти. Тому він починає активно налагоджувати їх у найрізноманітніших формах з регіоном своєї колишньої батьківщини.

Спочатку він відвідав Волинь, Рівненщину та Житомирщину особисто, потім з членами своєї родини та найближчими колегами з Історичного товариства «Волинь». А згодом став ініціатором та організатором поїздок на Волинь багатьох туристичних груп, які склалися переважно з колишніх волинських німців та їхніх нащадків. Під час таких поїздок відбувалися десятки цікавих зустрічей у різноманітних куточках нашого краю. Нерідко це були дуже зворушливі та глибоко емоційні сцени, коли через 50–60 років зустрічалися односельчани, сусіди або однокласники і, незважаючи на свинину, впізнавали один одного, обнімалися, згадували роки свого дитинства і щирі сльози радості мимоволі з'являлись на їхніх очах. Відбувалося те, про що багато років мріяв і зара-

ди чого працював Ніколаус Арндт. Сам же він під час таких поїздок встигав робити багато інших речей, які вважав потрібними. Володіючи українською, польською та російською мовами, він відшукував нові матеріали в наших архівах та бібліотеках, налагоджував контакти з місцевими істориками та краєзнавцями, обговорював майбутні спільні проекти, частина з яких згодом втілювалась у життя. Так, завдяки його підтримці деякі історики та краєзнавці з Луцька, Рівного, Житомира отримали можливість працювати в архіві та бібліотеці Історичного товариства «Волинь», а також опублікувати результати своїх досліджень у журналі «*Wolhynische Hefte*» («Волинські зошити») [7]. Причому Микола Олександрович разом з членами своєї сім'ї намагався створити дослідникам максимально комфортні побутові умови для плідної роботи. Сам же він ніколи не приховував того матеріалу, який мав, щедро ділився з ним, давав можливість копіювати, використовувати для публікацій і популяризувати.

За угодою з Житомирським краєзнавчим видавництвом «Волинь» у Житомирі було надруковано кілька випусків журналу Історичного товариства «Волинь». У 1998 р. у співпраці з головним редактором цього ж видавництва Г. П. Мокрицьким було підготовлено та видано російськомовний збірник «Родина Волинь» [8], у якому опубліковані переклади найбільш цікавих статей та спогадів про життя та діяльність німців на території сучасних Житомирської, Рівненської та Волинської областей. За його ініціативи та підтримки у 2003 р. в Німеччині була перекладена німецькою мовою та видана монографія луцького історика М. П. Костюка «Німецькі колонії на Волині» [9], а у 2015 р. – упорядкований ним збірник документів «Ліквідація майна волинських німців у 1915–1916 рр. Іменні списки» [10]. Н. Арндт брав участь у наукових конференціях, що проводились в Україні, регулярно передавав усі видані Історичним товариством «Волинь» книги та журнали до наукових бібліотек Луцька, Рівного, Житомира та Києва.

Досить активною була діяльність Ніколауса Арндта і у сфері налагодження взаємних контактів у різних сферах громадського життя між Волиню та Баварією. Для прикладу, у 1999 р. він спільно з викладачем німецької мови та краєзнавцем В. В. Вітренком започаткував щорічні взаємні обміни учнів та вчителів Новоград-Волинської гімназії ім. Лесі Українки та відкритої гімназії інтегрального типу «Штайгервальд» з містечка Візентхайд. Завдяки таким контактам волинські та німецькі школярі отримали можливість не лише познайомитися з країнами, їхніми мовами та культурами, але й налагодити особисті контакти, що, за задумом Н. Арндта, буде сприяти у майбутньо-

му зміцненню взаєморозуміння між нашими двома народами. Слід додати, що у програми групових поїздок він обов'язково включав найбільш значущі і цікаві історико-культурні пам'ятки всього волинського регіону, тим самим популяризуючи історію та культуру нашого краю серед громадян Німеччини.

Особливо багато успішних ініціатив та благодійних акцій було втілено Ніколаусом Арндтом у його рідному місті Рівному та Рівненській області. На рубежі 80–90-х років минулого століття очолюване ним Товариство спільно із зовнішньоекономічною асоціацією «Інтерспівдружність» та спілкою письменників Рівненщини фінансували будівництво нової церкви в селі Новожуків, яка була знищена нацистськими військами у 1943 р. У 1990 р. завдяки зусиллям Н. Арндта був обладнаний зуболікувальний кабінет у приміщенні жіночої консультації по вул. Петра Могили. За його сприяння у 1991 р. було організовано оздоровлення та лікування у Баварії 150 дітей із різних районів області, у тому числі й тих, що постраждали в наслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Того ж року за його участі група рівненських працівників автосервісу отримала можливість проходження практики та навчання на німецьких автомобільних заводах «БМВ», «Фольсваген» та «Опель». Особливо активно Микола Олександрович допомагав Центральній міській лікарні м. Рівного. Впродовж 1993–2004 рр. завдяки його зусиллям на навчання та стажуванні в містах Кітцінген, Бад Кіссінген та Вюрцбург перебувало 8 її спеціалістів, до лікарні та Рівненського товариства інвалідів надходила різноманітна гуманітарна допомога та медичне обладнання. У 1994–1996 рр. з ініціативи та підтримки Ніколауса Арндта у кількох містах Франконії побував хор міської лікарні. Причому його учасники не лише гідно представляли німецьким глядачам українське хорове мистецтво, але й отримали змогу ознайомитися та запозичити досвід організації медичного обслуговування населення Німеччини.

Аналізуючи таку активну і невтомну діяльність Миколи Олександровича, спрямовану на розвиток взаємовигідних науково-культурних і громадських контактів між Баварією та регіоном Великої Волині, стає зрозумілою абсолютно справедлива і влучна характеристика, яку дав йому пастор Мартін Фромм у своїй траурній промові у день його поховання 5 травня 2016 р.: *«Клаус Арндт був будівничим мостів. Це справедливо стосовно розділених християнських конфесій – православної і лютеранської, – але також і щодо народів, які були розділені кривавою ворожнечею у Другій світовій війні і тепер зважились на мирне співіснування. Це стосувалось і політики, і інженерної професії, і особистих міжлюд-*

ських стосунків. Ніколаус Арндт старався долати те, що роз'єднує. І він не тільки ж, ще шукав об'єднує, – ні, він його також і знаходив». Хотілося б лише додати: Микола Олександрович не лише шукав те, що об'єднує, він творив його особисто, завдяки своїй ініціативі, енергії та зусиллям, а тому й знаходив.

Ніколауса Арндта дуже втішало те, що дружні відносини між Україною та Німеччиною, про які він мріяв, почали ставати реальністю. Він чудово розумів, що це лише початок, і у своїй книзі «Die Deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині») висловив таке побажання на майбутнє: *«Нехай ці стосунки розвиваються надалі задля зміцнення мирного співіснування між людьми в Європі та за океаном»* [11].

Багаторічна праця М. О. Арндта, спрямована на зміцнення дружніх зв'язків між Німеччиною і Україною, та його красназнавча діяльність у 1995 р. була відзначена Почесною грамотою МЗС України. А його громадська активність у себе на батьківщині була вшанована у травні 1998 р. однією з найвищих нагород ФРН – орденом «Федеральний хрест «За заслуги» на стрічці. Інформація енциклопедичного характеру про Ніколауса Арндта розміщена на сторінках німецькомовної Вікіпедії та Енциклопедії Сучасної України [12].

Про неординарність особистості Миколи Олександровича говорить ще один факт його біографії, про який також було згадано у тій же промові пастора Мартіна Фромма: *«Ніколаус Арндт був хрещений і конфірмований у православній церкві і залишався їй вірним до смерті. Однак він мав глибокий зв'язок також і з лютеранською церквою...»*. Це яскраве свідчення його справжньої віри, глибини та відданості сімейним традиціям, своїм внутрішнім переконанням.

У саду на території своєї садиби Микола Олександрович спорудив неподалік одна одної дві невеличкі хатинки. Одну – в українському стилі, другу – у франконському. У такий спосіб він засвідчував своє українсько-німецьке походження і висловлював повагу до обох своїх малих батьківщин: колишньої – Волині, і нинішньої – Франконії. Впродовж багатьох років він разом зі своєю дружиною Елізабет щиро та гостинно зустрічав у своєму домі численних гостей з Волині і завжди з гордістю показував ці дві хатинки, підкреслюючи тим самим, що у його серці живе справжня любов і до української землі, і до німецької.

Микола Олександрович був людиною рідкісної інтелігентності, душевної теплоти, уваги та поваги до людей. Дуже любив поспілкуватися, був цікавим співбесідником і хорошим оратором, мав гарний музичний слух і в компанії із задоволенням співав пісні різними мовами, в тому числі, й українською.

На жаль, поважні роки і проблеми зі здоров'ям змусили Ніколауса Арндта у 2007 р. передати посаду голови Історичного товариства «Волинь» одному з молодших колег Герхарду Кьонігу. Але він ще кілька років залишався у складі ради товариства, підтримував нові його проекти, вів ділову переписку, поступово систематизував та передавав зібрані матеріали свого архівно-бібліотечного фонду до Мартін-Опітц бібліотеки міста Херне. У цей час проводиться робота з їх сканування та оцифрування.

Смерть Ніколауса Арндта стала непоправною втратою не лише для його родини і друзів. Це відчутна втрата і для Історичного товариства «Волинь», і для історичної спільноти всього регіону Великої Волині. Напевно, важко знайти у нинішній Німеччині людину, яка б зробила у плані вивчення і популяризації історії Волині більше, ніж зробив Ніколаус Арндт. Багатогранна діяльність та погляди такої самобутньої, цікавої та неординарної постаті потребують глибокого вивчення, осмислення і популяризації. Пам'ять про нашого талановитого земляка має бути збережена і заслуговує на увіковічення, як приклад справжньої любові до своєї малої батьківщини та справжнього патріотизму, як приклад вміння ставити і досягати поставлених цілей, приклад безкорисного служіння, жертвовності та відданості своїй справі.

Навесні цього року група істориків та краєзнавців Рівненщини, Волині та Житомирщини виступила з пропозицією до міської влади Рівного про вшанування пам'яті славного уродженця міста Миколи Олександровича Арндта у формі вста-

новлення пам'ятного знака на одному із будинків обласного центру. Її підтримали члени Історичного товариства «Волинь» з ФРН та родина Ніколауса Арндта. Рівненська міська влада позитивно і досить швидко відреагувала на цю ідею, а також сприяла втіленню її у життя.

Фінансову підтримку на реалізацію цього задуму надало Історичне товариство «Волинь». 25 жовтня цього року у місті Рівному відбулося урочисте відкриття меморіальної дошки Ніколаусу Арндту. Вона встановлена на стіні будинку по вулиці Пушкіна 5. Місце вибране не випадково. Свого часу на цьому місці стояла німецька євангелічно-лютеранська кірха. Тому ініціативна група із встановлення пам'ятної дошки прийшла до одностайної думки, що саме це місце є найбільш прийнятним і символічним.

Пам'ятна дошка виготовлена із чорного каменю у формі прямокутника. У її центрі портрет Ніколауса Арндта, під яким викарбувані дати його життя. З обох боків від портрету написи ідентичного змісту українською та німецькою мовами: «Встановлено на пошану уродженця Рівного Миколи Арндта – голови краєзнавчого товариства «Волинь», письменника, архітектора, мецената, будівничого мостів між народами». На церемонії відкриття виступили ті, хто знав і співпрацював з Ніколаусом Арндтом впродовж останньої чверті століття. У планах Рівненської міської ради надання імені Ніколауса Арндта одній із новозбудованих вулиць міста. І це стане ще одним кроком до гідного вшанування його пам'яті.

Бібліографічні посилання

1. **Arndt, Nikolaus.** 15 Jahre Historischer Verein Wolhynien [Текст] / Nikolaus Arndt // Wolhynische Hefte. – 1990. – Folge 6. S. 5–8; Arndt, Nikolaus. 20 Jahre Historischer Verein Wolhynien [Текст] / Nikolaus Arndt // Wolhynische Hefte. 1995. Folge 9. S. 7–9; Arndt, Nikolaus. Einführung. 25 Jahre Historischer Verein [Текст] / Nikolaus Arndt // Wolhynische Hefte. 2001. Folge 12. S. 11–14; Костюк, М. П. Історичному Товариству «Волинь» – 40 років [Текст] / М. П. Костюк // Літопис Волині. – Луцьк, 2015. – № 14. – С. 34–40.
2. **Wolhynische Hefte.** Folge 1. – 1979; Folge 2. – 1982; Folge 3. – 1984; Folge 4. – 1986; Folge 5. – 1988; Folge 6. – 1990; Folge 7. – 1992; Folge 8. – 1994; Folge 9. – 1995; Folge 10. – 1996; Folge 11. – 1998; Folge 12. – 2000; Folge 13. – 2003; Folge 14. – 2007; Folge 15. – 2017.
3. **Arndt, Nikolaus.** Die Shitomirer Arndts [Текст] / Nikolaus Arndt. 1970.
4. **Arndt, Nikolaus.** Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick [Текст] / Nikolaus Arndt. – Würzburg, 1994.
5. **Arndt, Nikolaus.** Die Familien Arndt und Stebner [Текст] / Nikolaus Arndt. – Wiesentheid, 1996.
6. Deutsche in der Nordukraine – Wolhynien und Kiew. Ein Ausstellung des Historischen Vereins Wolhynien / Німці на Північній Україні – Волинь і Київ. Виставка історичного товариства «Волинь» / Немцы на Северной Украине – Вольны и Киев. Виставка исторического общества «Волинь» [Текст]. Wiesentheid, 2001; Костюк, М. П. Фотовиставка о немцах

Вольны и Киева в Луцке [Текст] / М. П. Костюк // Российские немцы: Научно-информационный бюллетень. – М., 2002. – № 3. – С. 18–19.

7. **Buchalo, Hurij.** Daten zur Geschichte Wolhyniens (insbesondere des Gebietes von Rowno) Kurze chronologische Übersicht 1981 – 1991 [Текст] / Hurij Buchalo // Wolhynische Hefte. – Folge 7. – S. 1–13; Buchalo, Hurij. Theodor Steinheil, sein Leben und Wirken [Текст] / Hurij Buchalo // Wolhynische Hefte. – Folge 7. – S. 14–32; **Kolossok, Bogdan.** Die Evangelische Kirche in Luzk – Geschichte der Entstehung und derzeitige Restaurierung [Текст] / Bogdan Kolossok // Wolhynische Hefte. – Folge 7. – S. 63–65; **Kostiuk, Michail.** Aus den Berichten der Gouverneure über die Wolhyniendeutschen. Suche in den Akten des Generalgouverneurs im Staatsarchiv Kiew [Текст] / Michail Kostiuk // Wolhynische Hefte. – Folge 11. – S. 16–31; Mokryzkij, Georgij. Die bekannte Вдкerei und Konditorei von Karl Schedel im Zentrum von Shitomir, vor dem 1. Weltkrieg (aus dem Russischen) [Текст] / Georgij Mokryzkij // Wolhynische Hefte. – Folge 8. – S. 57–60 (siehe auch N. Arndt, Swjatoslaw Richter); Mokryzkij, Georgij. Die Familie der Barone de Chaudoir (Schoduar) [Текст] / Georgij Mokryzkij // Wolhynische Hefte. Folge 12. – S. 128; **Troziuk, Taisja.** West-Wolhynien im Spiegel seiner deutschen Presse der Zwischenkriegszeit [Текст] / Taisja Troziuk // Wolhynische Hefte. – Folge 10. – S. 70–78.

8. Родина Вольны. Сборник статей и воспоминаний о жизни немцев на территории современных Житомирской,

Ровенской и Волынской областей Украины, составленный на основании публикации немецкого исторического общества «Волынь» и «Волыньских тетрадах» («Wolhynische Hefte») [Текст]. – Визентхайд; Житомир, 1998.

9. **Kostiuk, Mychajlo.** Die deutschen Kolonien in Wolhynien (19. bis Anfang 20 Jahrhundert) [Текст] / Mychajlo Kostiuk. Aus dem Ukrainischen Dmytro Zlepko. Historischer Verein Wolhynien e.V. Wiesentheid, 2006.

10. Ликвидация имущества волыньских немцев в 1915-1916 гг. Именные списки: сборник документов [Текст]. – Луцк, 2014.

11. **Arndt, Nikolaus.** Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick [Текст] / Nikolaus Arndt. Würzburg, 1994. – S. – 83.

12. **Костюк, М. П.** Николаусу Арндту – 85 лет [Текст] / М. П. Костюк // Российские немцы: Научно-информационный бюллетень. – М., 2014. – № 1–2. – С. 54 – 56; Мокрицький, Г. П. Патріот і дослідник Волині [Текст] / Г. П. Мокрицький, Т. А. Шибінська // Ніколаус Арндт. Фотонарис. – Житомир, 1998; [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=43280

Надійшла до редколегії 20.06.2017